

УДК 1(091)(470+571)(092):1(091)"653"

ЛІМОНЧЕНКО Віра – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (limonchenko57@gmail.com).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4770-7199>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.4>

Бібліографічний опис статті: Лімонченко, В. (2025) Філософема Середньовіччя у творчій спадщині Бердяєва. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 50, 50–71, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.4>

ФІЛОСОФЕМА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ БЕРДЯЄВА

Анотація. *Мета роботи* – розглянути антропологічний смисл сучасності, який проступає при задіюванні образів Середньовіччя, що стає можливим при увазі до оптики філософсько-історичного дослідження М. Бердяєва. **Методологія.** Методологічна специфіка обумовлена поставленою метою, у якій наявні два виміри: по-перше, експлікація змістовно-смыслового виміру середньовічного культурного типу, що здійснюється як традиційна для філософії робота з поняттями, по-друге – задіювання цієї нюансованої аналітики поняття до розуміння антропологічного змісту сучасності, що актуалізує методи компаративістики з метою більш об'ємного бачення предмету розгляду. **Наукова новизна.** Всупереч звичним характеристикам філософської спадщини М. Бердяєва як надмірно вільного нестрогого дискурсу звертається увага на те, що спосіб мислення – предмет постійної уваги М. Бердяєва і у цьому він дуже строгий мислитель. У ситуаціях швидких змін затребувана здатність бачити те, що не набуло, або не має взагалі, безпосередньо видимих наочних форм, у статті підкреслено, що для Бердяєва змістовним центром розуміння Середньовіччя є установка на усунення нав'язливої домінанти наочно видимого і звичного, вимога зазирнути у глибину, туди, де немає чітко оформлених образів. Його критична

аналітика Ренесансу зіставлена з знаменитою «Діалектикою Просвітництва», особливість аналітики Бердяєва – бачення трагічних наслідків гуманізму як урізання людини до земного виміру, на що вказує саме ім'я Ното. **Висновки.** У формулі Нового Середньовіччя проступають контури такого розуміння християнства, яке бачиться справою майбутнього. Нове Середньовіччя Бердяєва і інше мислення Гайдеггера – це дві форми обернення уваги до релігійного змісту людського буття. І Бердяєв, і Гайдеггер відсилають до того типу релігійності, який оберігає в людині чуття благоговіння перед неосяжністю світу і незбагненністю божественної суті, зустріч з якими і породжує усе істотне і велике. Затребуваність у наші часи Середньовіччя як культурного архетипу може бачитись як туга по висоті, непогодженість зі затисканням людини у виміри буденного виживання, бажання надати її вчинкам піднесеного характеру.

Ключові слова: медієвалізм, аналітика гуманізму, трансцендування, свобода, інакшість, мислення.

LIMONCHENKO Vira – Doctor of Philosophical Sciences, Professor at the Department of Philosophy, Sociology and Political Science named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (limonchenko57@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4770-7199>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.4>

To cite this article: Limonchenko, V. (2025) *Filosofema Serednovichchia u tvorchii spadshchyni Berdiaieva*. [Philosophema of the Middle ages in the creative legacy of Berdyaev] *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seria "Filosofia"* – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 50, 50–71, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.4>

PHILOSOPHEMA OF THE MIDDLE AGES IN THE CREATIVE LEGACY OF BERDYAEV

Summary. The aim of the work is to consider the anthropological meaning of modernity, which becomes apparent when using images of the Middle Ages, which becomes possible with attention

to the optics of philosophical-historical research of M. Berdyaev. **Methodology.** The methodological specificity is determined by the set goal, which has two dimensions: firstly, the explication of the content-semantic dimension of the medieval cultural type, which is carried out as a traditional philosophical work with concepts, and secondly, the involvement of this nuanced analytical concept to understand the anthropological content of modernity, which actualizes the methods of comparative studies for a more comprehensive view of the subject under consideration. **Scientific novelty.** Contrary to the usual characteristics of M. Berdyaev's philosophical legacy as excessively free and non-strict discourse, attention is drawn to the fact that the way of thinking is the subject of constant attention of M. Berdyaev, and regarding this he is a very strict thinker. In situations of rapid changes, the ability to see what has not acquired, or does not have at all, directly visible forms is in demand. The article emphasizes that for Berdyaev, the substantive center of understanding the Middle Ages is the attitude towards eliminating the intrusive dominance of the visibly apparent and familiar, the requirement to look into the depth, where there are no clearly defined images. His critical analysis of the Renaissance is compared with the famous «Dialectic of Enlightenment», the peculiarity of Berdyaev's analysis is the vision of the tragic consequences of humanism as the reduction of man to the earthly dimension, which is indicated by the very name Homo. **Conclusions.** In the formula of the New Middle Ages, the contours of such an understanding of Christianity, which is seen as the matter of the future, become apparent. Berdyaev's New Middle Ages and Heidegger's other thinking are two formulas for turning attention to the religious content of human existence. Both Berdyaev and Heidegger refer to the type of religiosity that preserves in a person the sense of reverence for the vastness of the world and the incomprehensibility of the divine essence, the encounter with which generates all that is essential and great. The demand for the Middle Ages as a cultural archetype in our times can be seen as a longing for height, disagreement with the confinement of man to the dimensions of everyday survival, the desire to give her actions an elevated character.

Key words: medievalism, humanism analytics, transcendence, freedom, otherness, thinking.

Постановка проблеми. Вказана у назві статті проблематика може здаватися історико-філософським питанням, що має значення для кабінетних вчених, які у тиші бібліотек захоплені варіантами прочитання текстів, написаних у минулі часи. Проте знаходження у просторі повсякденного життя свідчить про присутність у сучасному світі, орієнтованому на інноваційну модернізацію, таких образів, що відносяться до епохи, яка передувє Модерну – вказаний вираз «Середньовіччя» працює у сучасній мові як засіб, що характеризує певні риси історичної ситуації, взятої під кутом зору антропологічного смислу її і використовуються для аналітичного розуміння свого часу. Те, що в історії, яка за своїми сутнісними характеристиками є поступальним невинним рухом, який *усуває* попередній стан, відбуваються повороти *назад*, роблячи лінійний історичний рух циклічним, відомо з часів Еклезіасту. І тим не менше будь-який поворот, який бачиться просто поворотом назад, відбувається внаслідок змін теперішнього часу і виникає питання характеру цих змін, навіть якщо вони виглядають як повернення назад. При тому, що у буденній мові характеристику «середньовіччя» частіше всього застосовують як негативну, маючи на меті риси невігластва і відсталості, жорстокості і варварства, її змістовно-сміслове наповнення набагато ширше.

Мета дослідження – розглянути антропологічний смисл сучасності, який проступає при задіюванні образів Середньовіччя як у масовій культурі, так і у історичній та соціологічній літературі, при цьому використовуючи оптику філософсько-історичного дослідження М. Бердяєва, киянина, який волею історичних катастроф став європейським філософом і отримав всесвітню відомість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Жанр академічної статті передбачає звернення уваги на публікації у *професійних* галузях і оскільки Середні віки як предмет дослідження відносяться до історичної науки доречно розпочати з аналітики історичної літератури. Перше, що підлягає фіксації, це наявність двох термінів – медієвістика і медієвализм, чому історики приділяють значну увагу. Сам факт використання двох термінів свідчить про змістовно-сміслове розрізнення, що обумовлює виділення медієвализму у якості специфічної галузі, що стає

предметом дослідження, викликаючи дискусійні обговорення (Matthews, 2011; The Cambridge Companion to Medievalism, 2016; Utz, 2019a; Utz, 2019b; Utz, 2019c; Moura, 2021; Falconieri, 2024). Серед українських істориків це понятійне розрізнення уваги не викликало, хоча у навчальних програмах йде мова про специфіку дослідження, яке окреслюється при понятійному розрізненні нюансів цих термінів (Зазуляк, 2019; Гуцул, 2023; Чугуєнко, 2024). Українське академічне видання, присвячене дослідженню Середньовіччя, іменоване «Ucrainica Mediaevalia», хоча у рубриках журналу зустрічається термін «медієвістика», що в цілому відповідає академічним історичним дослідженням, орієнтованим на професійну роботу з середньовічними пам'ятками культури у самому широкому сенсі.

Названі вище терміни виникають на початку XIX ст.. Д. Метью (Matthews, 2011) зазначає, що виникають вони як ідеологічно нейтральні терміни і були контрастом «готиці», скомпрометованої своїм звичним зв'язком із варварством (р. 695). Однак незабаром обидва терміни приймають у своє значення принизливий зміст старого і стають синонімами варварства та мракобісся, у той час як «готика» втратила негативістські коннотації і стала технічним терміном. Але для медієвістики подібний принизливий оціночний смисл виправдано вважається *сконструйованим* сучасністю – первинно сучасністю ренесансною, яка кваліфікувала себе у якості зміни часів, вважаючи себе часом модерну і світла, пізніше цей зміст переймається у часи Модерну (Нового часу), проте конструювання минулого за зразком і потребою сучасності характерне і для нашого часу.

Отже проступають контури проблеми, яку звично відносять до епістемології історичних досліджень, але її зміст мігрує у сферу антропологічних вимірів філософії історії. Експлікація змісту цієї проблеми і знаходить своє втілення у розрізненні медієвізму і медієвалізму. Перший частіше іменується медієвістикою (medieval studies) і позначає тенденцію такого розгляду Середніх віків, який ставить за мету наукове дослідження їх – наявні пам'ятки минулого вивчаються у контексті встановлення їх походження (як індивідуального авторства, так і «духу часу»), жанрової, стильової і смислової аналітики, яка засвідчує специфіку часу, тобто минуле (у даному випадку Середні віки)

розглядаються як минуле, що відноситься до минулого і ставиться завдання певної реконструкції з метою розуміння його. Це відповідає досить розповсюдженому словесному обороту «як воно було насправді» і часом виноситься навіть у назву книги – «Справжня історія середніх віків» (Мустафін, 2022). Хоча це формулювання явно має рекламний характер і при продумуванні постає наївним і самовпевненим, у якості мотиваційного орієнтиру така установка виправдана, будучи важливою складовою історичної науки, відрізаючи різноманітні оціночні і часто надмірно вільні міркування – перша установка і знаходить своє втілення у медієвістиці, інтерпретаційні вільні образи Середніх віків стали предметом розгляду медієвалізму, отже медієвалізм є дослідженням того як Середньовіччя *сприймалося і відтворювалося* різними культурами у різні часи. У ХХІ ст. європейські історики не схильні до різкого проведення межі, що було характерне для ХХ ст. Часом їх єдність стверджується категорично: «Я ніколи не вважав, що треба проводити кордон між ‘медієвістикою’ та ‘медієвалізмом’, між так званим ‘аматором’ чи ‘дилетантом’, з одного боку, та професійним ученим – з іншого» (Utz, 2019a, p. 50). Така установка усуває корпоративну замкненість академічних досліджень, але категоричне відкидання позиції експерта (p. 51) все ж таки є небезпечним, оскільки рецепція масовою публікою сконструйованих образів Середньовіччя у якості автентичного Середньовіччя може сприяти зацікавленості Середніми віками (Classen, 2023, p. 129), водночас створюючи *оманливу до хибності* оптику бачення. Показовим для цього є серіал «Гра престолів», розгляд якого не може бути аналогічним дослідженням таких культурних артефактів, як, наприклад, «Слово о полку Ігоревім» або «Пісня про Роланда» (La Chanson de Roland). Відгуки на «Гру престолів», навіть надруковані у наукових журналах (Maue, 2024) аж ніяк не можливо вважати медієвістикою, але сам факт затребуваності масовою публікою середньовічних образів і уявлень потребує уваги культурологів, що сприяє не так розумінню Середньовіччя, як нашої сучасності – але від того, що концептуальна рамка Середніх віків бачиться тим, що характеризує сучасність, межа між нами і світом інших буттєвих орієнтацій не зникає. Більш виправдано бачиться зважена позиція Д. Метью (2011), який фіксує

нерозривний зв'язок між медієвістикою і медієвалізмом (the medieval and medievalism), говорить про амбівалентність цього зв'язку (р. 715), отже неможливо ігнорувати факт сучасної *сконструйованості* образів Середньовіччя, і це загострює увагу на фіксації відмінності автентичного і рецептивного. Така установка підтримується іншими вченими (Moura, 2021; Falconieri, 2024). Т. Фальконьєрі (2024) акцентує увагу на тому, що поняття «медієвалізм» вказує як на набір *постсередньовічних* репрезентацій Середньовіччя, так і на галузь науки, яка досліджує такі репрезентації (Falconieri, 2024) і при цьому називає застосування середньовічних образів у сучасності ідеологічними, що у свою чергу містить амбівалентність, яка стосується **амбівалентності ідеології**: як галузі дослідження функціонування різноманітних ідей в історії, так і рецепції ідеології як викривленої упередженої свідомості. При чому, обидва смисли цілком наявні у сучасній затребуваності Середньовіччя як світоглядно-буттєвого архетипу.

При тому, що у часи М. Бердяєва розрізнення медієвістики і медієвалізму не проводилося і домінанта належала медієвістиці як науковому дослідженню Середніх віків, його книга «Нове Середньовіччя», яка вийшла у 1924 році і викликала значний резонанс у західноєвропейському світі, будучи у короткий термін перекладеною багатьма мовами, за своїм жанром має розглядатись у якості *medievalism studies*, тобто Середні віки розглядаються не як минуле, а як те, що характерне для сучасності і орієнтоване на розуміння часу свого життя. Така тенденція простежується у відомій книзі Джекобс (Jacobs, 2004), книзі У. Еко, що містить нариси, написані з 2000 по 2005 роки (Еко, 2007) і у статті Р. Вакка 70 рр. XX ст. (Вакса, 1974), написаній у апокаліптичному дусі. Але на відміну від цих авторів, які слідують архетипу середньовіччя у якості Темних віків і повороту назад, бачення М. Бердяєва набагато об'ємніше і відповідає установкам істориків XXI ст. при розгляді Середніх віків оптику секуляризації, характерну для наукових досліджень, корегувати релігійною оптикою, оскільки осмислення Середніх віків без такої корекції буде викривленим (Ertit, 2020). Саме у цьому контексті споглядається значна увага сучасних дослідників до філософської спадщини М. Бердяєва, важливими для даного

дослідження постають праці, у яких характерна для Бердяєва тема свободи розглядається у контексті зіставлення секулярного розуміння, характерного для ліберального гуманізму, і релігійного обґрунтування свободи, орієнтованого на творче переображення людини (Knežević, 2023). Р. Кнежевич звертається до творчості Бердяєва, актуалізуючи його роздуми щодо такого бачення Бога, яке не просто усуває різку межу між Ним і людиною, акцентуючи увагу на творчому потенціалі людини, але розширює можливості творчості до Бога, чим свобода отримує онтологічні засади і зіставляє таке розуміння з роздумами Ніцше і Юнга (Knežević, 2020; Knežević, 2024). При цьому у центр уваги потрапляє специфіка організації думки М. Бердяєва, на що звертають увагу Р. О. Бодea (Bodea, 2019), Р. Кок (Cocks, 2020), Ц. Цончев (Tsonchev, 2021), М. Возняк (Woźniak, 2024), у доповідях на конференції 2024 року у Кракові з нагоди 150-річчя Миколи Бердяєва (Nicolas Berdyaev and Russian Philosophy in the West, 2024) тією чи іншою мірою зачіпалися питання *специфіки його мислення*. Значної уваги гідний факт повернення уваги до екзистенціалізму як типу інтелектуально-емоційного типу відношення до людської ситуації у світі, при цьому у центр потрапляють питання, які окреслюють специфіку філософського дискурсу – розум як засада філософствування, людина абстрактна і конкретна, свобода, зло, віра, любов, страждання розглядаються у експлікації Унамуно, Бердяєва і Марселя, які визнані характерними представниками релігійного екзистенціалізму (Longhurst, 2021). Більш детальне звернення до праць названих авторів передбачається у основній частині статті.

Виклад основного матеріалу. Рефлексивний характер філософського дискурсу передбачає свідому роботу з методологією мислення – у випадку М. Бердяєва спостерігається напружена увага до пошуків адекватного шляху, який би надав можливості розкриття предмету зацікавленості. При тому, що предметно-змістовно Бердяєв розглядає питання, які за своєю галузевою інституалізацією стосуються теології, його тексти організовані відповідно філософської дисципліни, що неодноразово підкреслює він сам і на чому наполягають сучасні дослідники його спадщини. Якщо для ХХ ст. питання виправданості християнської філософії було загостреним і настільки ж проблематичним як

можливість християнської математики, то у ХХІ ст. це питання втратило свою гостроту і навіть не обговорюється – спадщина Бердяєва змістовно насичена релігійними питаннями, але розглядається у контексті філософської думки (Longhurst, 2021; Knežević, 2023; Tsonchev, 2021; Woźniak, 2024). Якщо Рауль-Овідій Бода (Bodea, 2021) зазначає, що при розгляді питання свободи М. Бердяєв руйнує межі між філософією і теологією, оскільки екзистенційна турбота щодо духовної свободи лежить в основі як теології, так і філософії (р. 299), то Моніка Возняк йде далі, стверджуючи, що філософія Бердяєва *цілком* відповідає традиційній формулі філософського трактату, оскільки діє передусім розповідь від третьої особи та дуже абстрактна концептуальна сітка (р. 16), прикладом такої абстрактної концептуальності вважається поняття об'єктивності. Філософська автентичність дискурсу М. Бердяєва відповідає діалектичній традиції, при чому це не той варіант, у якому над суперечністю домінує заспокійлива єдність, його діалектика тримається напругою протилежностей, доведених до антиномічності, що зберігає множинність можливостей без домінанти над ними єдиної форми. Це досягається введенням у філософський дискурс апофатизму. На це звертає увагу і М. Возняк, зазначаючи, що елементи апофатичної традиції надають текстам Бердяєва дещо іншого характеру. Отже, вона сама вказує, що його тексти виходять за межі традиційної форми філософського трактату – проте не розгортає цю думку, зупиняючись на понятті об'єктивності, скоріше всього, ставлячи його у звичний історико-філософський контекст. Проте, названий нею апофатизм надає суттєво іншого змісту об'єктивності – протилежністю постає не традиційна пара суб'єктивності, а трансцендування, що суттєво змінює смислову експлікацію. Цим здійснюється вихід за межі розгляду апофатизму як чисто інтелектуальної традиції, отже апофатика постає вказівкою на межу інтелектуальності і вимогу виходу у простір містичної присутності, розуміючи містику у дусі Вітгенштейна, звертаючись до обґрунтування ним його знаменитої тези про мовчання: «Містика полягає не в тому, який світ, а в тому, що він є. <...> Звичайно, є й невимовне. Воно *виявляється*, це й є містичне» (Вітгенштейн, 1995, с. 85-86). Стає зрозумілим, що предикативна концептуальність, без якої зникає текст, потребує

постійного коректива-виходу у допредикативний вимір, про-вокуючи зміни способу мислення, які на поверхні об'єктивації опізнаються як порушення логіки, у чому часто і звинувачують М. Бердяєва. Концептуальність і логічність тексту відсилають за межі висловленого у простір досвіду, який і вимагає зрушення логіки. Характер мислення – предмет постійної уваги М. Бердяєва і у цьому він дуже строгий мислитель.

Книга «Нове Середньовіччя» починається з вказівки на необхідність зміни лінійного способу мислення: кінець старого світу і народження нового одними бачиться революцією», іншим «реакцією», у ситуації різкої зміни виразність вживання звичних термінів зникає (Berdiaev, 1979, р. 53-54). Зміна у безпосередньому сприйманні частіше всього опізнається як псування і цим викликане негативістське забарвлення словосполучення «нове Середньовіччя», що можна бачити у книзі Джейкобс (2004), яка називає Середньовіччя глухим кутом культури (р. 3), при цьому для неї змістовним центром для розуміння Середніх віків є амнезія (р. 4) і її книга наповнена пафосом збереження культурних досягнень – інформаційна насиченість нашого часу створює ілюзорне відчуття безпечної безперервності культури, однак живий досвід при цьому не зберігається (р. 4-5). Інформація наповнює простір навколо нас, але не стає знанням – у ній відсутня особистісна складова, тобто загальнодоступність інформації, обумовлена технічними засобами легкості її передачі, не робить надану інформацію зрозумілою і освоєною. Можна згадати жартівливу формулу: інформація – це те, що ми вам надаємо, знання – це те, що ви з неї зрозумієте, отже збереження культурних досягнень у першу чергу потребує роботи з мисленням у самому широкому сенсі цього поняття: технологічний аспект причинно-наслідкових ланцюжків, що робить людську діяльність ефективною, потребує виходу у смисловий вимір, що неможливо досягнути дискурсивно-розсудково, але передбачає бачення цілісності, яка ніколи емпірично не є даною.

Саме тому у ситуаціях швидких змін затребувана здатність бачити те, що не набуло, або не має взагалі, безпосередньо видимих наочних форм. Для Бердяєва змістовним центром розуміння Середньовіччя і є установка на усунення нав'язливої домінанти наочно видимого і звичного, вимога зазирнути у глибину, туди,

де немає чітко оформлених образів і що може сприйматись як темрява. Отже *метафора Темних віків* для нього є не свідченням невігластва, але зрушенням застиглих форм, поглядом у глибину (Berdiaev, 1979, р. 57) і у цьому контексті виникає зіставлення його антропологічної оптики і глибинної психології Юнга (Кнежевіч, 2024). Розуміння багатовимірності людини усуває емпіричний соціологізм секулярного мислення, потребуючи горизонту інаковості – Бог і є тим граничним Іншим, у зіставленні з яким людське буття перестає бути позитивною фактичністю, отримуючи характер відкритості, або трансцендування. Для часу нової історії характерне долання жорстких меж і усунення ієрархії – але революційні гасла «свободи, рівності і братерства» отримали форму індивідуалізму, зупинившись на формальному моменті «від», тобто на негативному русі від'ємності, до змістовно-сміслового «для» справа не дійшла, отже братерство було відкинуто і забуто. Бердяєв чітко фіксує пустоту новоєвропейського звільнення від старих, примусових теократій, від старої гетерономної свідомості (Berdiaev, 1979, р. 65-67) і вказує, що це звільнення відбувається як гуманістичний рух, зміст якого розкритий у книзі «Смисл історії», яка вийшла роком раніше (1923) і до якої він сам відсилає, отже цілком виправдано пізніші переклади і видання книги Бердяєва «Нове Середньовіччя», яка у авторському варіанті містить три нариси «Нове середньовіччя», «Роздуми про російську революцію», «Демократія, соціалізм та теократія», доповнюються четвертим – «Кінець Ренесансу» (Berdiaev, 1979).

Гострою актуальністю означені діалектичні експлікації революційності і реакційності, прогресивного і регресивного, які розгортаються як парадокси: творчий рух вперед відбувається як повернення до минулого і прикладом для цього є Ренесанс, який самим іменуванням вказує на відродження того, що було усунуте. Але якщо для ренесансних мислителів забутою давниною є антична спадщина чіткої раціональності і земного простору людського буття, що і засвідчено ім'ям гуманізму, то для Бердяєва значуща забута натуралістичним гуманізмом міфологема створення людини за образом і подобою Бога – у центрі його уваги відношення Бог-людина, отже не можна зрозуміти людину, усунувши релігійні координати думки. Критика

просвітницького раціоналізму, розпочата романтиками, отримує необхідну глибину.

Найчастіше критика Просвітництва бачиться заслугою представників Франкфуртської школи і класичною для цього вважається книга Горкгаймера і Адорно «Діалектика Просвітництва» (1947), темою книги Бердяєва «Нове Середньовіччя» є також критична аналітика просвітництва – не так історичного періоду, що позначається написанням з великої букви, як антропологічного досвіду, чому відповідає написання з прописної букви. Критична аналітика франкфуртців зосереджена на обертанні Просвітництва у свою протилежність, що і названо діалектикою. Одна з головних тем «Діалектики Просвітництва» – відносини природи і людини: підкоряючи собі зовнішню природу, людина трансформує і свою власну природу – до обох аспектів застосовується поняття індустріального виробництва, що приводить до стандартизації і уніфікації у сфері культури, результатом чого і постає масова людина. Масова людина стає діяльним агентом тоталітарних суспільств – отже витоки фашизму вбачаються у просвітницькому раціоналізмі, обслуговуючому владні інтереси людини.

Критична аналітика Ренесансу, як світу, який усуває Середні віки, здійснюється Бердяєвим у антропологічному вимірі, що і здійснено у другій половині книги «Смисл історії», яка являє собою критику гуманізму як засади нової історії. Його критика гуманізму по аналогії з «Діалектикою Просвітництва» може бути названа «діалектикою гуманізму», хоча Бердяєв називає обертання гуманізму у свою протилежність *трагічними наслідками гуманізму* – ренесансне піднесення людини у центр Всесвіту обертається приниженням її, урізанням істоти, що містить у собі образ і подобу Бога, до земного виміру, на що і вказує саме ім'я Ното – земний матеріал навіть доповнений елементом Sapiens залишається замкненим у одному вимірі, вимір висоти зникає. Затребуваність у наші часи Середньовіччя як культурного архетипу може бачитись як туга по висоті, непогодженість зі затисканням людини у вимірі буденного виживання, бажання надати їй вчинкам піднесеного характеру. Sapiens у «Діалектиці Просвітництва» подається як хитрощі Одісея, що пізніше отримують ім'я інструментального розуму – для Бердяєва це «малий

розум»: хоча він і згадує *ірраціоналізм* як рух скасування індивідуалістичного раціоналізму, але тут же уточнює, що мова йде про «надраціоналізм середньовічного типу» (Berdiaev, 1979, p. 58). Різниця між ірраціоналізмом і надраціоналізмом суттєва – у другому варіанті немає відкидання, відходу в бік, отже раціо зберігається, отримуючи нові форми. Сприймання Середньовіччя як часу ворожості до знання і розуму, характерне для Просвітництва і перейняте від нього пізнішими часами, достатньо спірне – у християнстві відкидається розум за стихіями світу цього, це є розум індивідуалістичного самоствердження, який отримує свою граничну жорстку форму у концтаборі: за свідченням Варлама Шаламова, у таборі кожен сам за себе – але ж це і є формула новоєвропейського індивідуалізму; і Шаламов, і Солженіцин згадують формулу «Не вірь, не бійся, не проси», у якій чітко проглядається модерний скептицизм, що доходить до атеїзму, і волюнтаристський активізм, усуваючий будь-які етичні регулятиви. Існує ще одна формула індивідуалістичного самоствердження, яка вперше зустрічається у Шолохова, пізніше її згадує Солженіцин, – «Помри ти сьогодні, а я завтра», яка цілком відповідає капіталістичній конкурентності. Критична аналітика Просвітництва Горкгаймером і Адорно фіксує рецесивні соціально-антропологічні зміни – відмирання рефлексії, заміну її стереотипними реакціями і кліше, що пов'язується з розвитком масової «індустрії культури», запобіжником уніфікуючих тенденцій бачиться модерністське мистецтво, у якому втілюється «неідентичність» людини самій собі і стає доступним досвід інаковості.

У центрі уваги Бердяєва також антропологічна аналітика Ренесансу, усунення якого він і називає новим Середньовіччям, спеціально оговорюючи, що це не є поверненням до минулого, але виявленням в минулому засад вічного у минулому (Berdiaev, 1979, p. 60), і відбувається це як оновлення і заглиблення уваги до релігійного виміру людського життя: «Ми живемо в епоху оголень та викриттів. Оголошується і викривається і природа гуманізму, який в інші часи був таким невинним і піднесеним. Якщо немає Бога, то немає і Людини – ось що досвідно виявляє наш час. Оголошується й викривається природа соціалізму, виявляються його останні межі, оголюється й викривається,

що безрелігійності, релігійної нейтральності немає, що релігії живого Бога протилежна лише релігія диявола, що релігії Христа протилежна лише релігія антихриста. Нейтральне гуманістичне царство, яке хотіло влаштуватися в середині між небом і пеклом, розкладається, і виявляється верхня і нижня безодня. Боголюдині протистоїть не людина нейтрального і серединного царства, а людинобог, людина, що поставила себе на місце Бога. Виявляються протилежні полюси буття та небуття» (Berdiaev, 1979, р. 63). Дискурс критики Модерну, характерний для нашого часу, здійснюється Бердяєвим у контексті релігії – і саме це затребуване нашим часом.

Питання свободи і особистісного виміру людського життя, розгорнуті у релігійному дискурсі, – предмет уваги багатьох дослідників, критично налаштованих до авторитарної владної уніфікації, яка зачиняє людину у замкнену форму секулярного порядку. Показовою у цьому плані є книга канадського філософа Цончо Цончева «Person and Communion: The Political Theology of Nikolai Berdyaev» (2021), переклад назви якої викликає деякі труднощі, оскільки «communion» має значення як спільноти і спілкування, що поміщує книгу у галузь соціальної філософії, але це слово має і інше значення – причастя, звідси уточнення теми – політична теологія, що розкривається далі так:

«Теологія, яка обговорює людину та її відношення до Бога, ближнього та творіння, є практичною теологією. І політична теологія – це, перш за все, практична або моральна теологія. Її мета – дослідити життя царства Бога на землі; це не стосується небес і тільки есхатологічного майбутнього, але також і теперішнього мінливого життя. Політична теологія – це пророча теологія, яка має справу з реальними особами і подіями, з політичними і соціальними відносинами, з ідеологіями і політичними замовленнями» (Tsonchev, 2021, р. 8). Звернення до тематики праць Бердяєва засвідчує його як мислителя наших днів – свобода, революція, лібералізм, війна, творчість, секс, самотність, віра розглядаються у контексті антропологічних практик долання людиною своєї замкненості і обмеженості, затребуваних нашою сучасністю, але досить часто експлікованих у мареннях сцієнтиського натуралізму, характерних для трансгуманістичних і постгуманістичних студій. У своїх

міркуваннях щодо можливих і необхідних перероджень людини Бердяєв спирається на досвід, але при цьому не стає ані емпіриком, ані утопістом.

Сучасна критика обмеженості гуманізму засвідчує актуальність релігійної критичності, про яку говорив Бердяєв на початку XX ст. і яка обумовила захоплення його книгою у європейських мислителів у 20 рр. Зацікавленість контекстом релігійного критицизму Бердяєва спостерігається у світовій думці впродовж XX ст. і зберігається у наші дні. Увагу приваблює нелінійність критики історичного християнства і історичного гуманізму, до чого звертається Кнежевич: «Гуманізм був реакцією на середньовічний образ всемогутнього і всезнаючого Бога теїзму та монізму, описаний нами вище. Гуманізм шукає такого розуміння людини, яке б задовольнило її інтуїтивну потребу бути впевненою у своїх силах і усвідомлювати свою цінність – справжню гідність людини. Який тип свободи був би достатнім і придатним для утвердження цієї справжньої людської гідності? Який міф міг би символізувати граничне задоволення цієї внутрішньої потреби людини? Стверджуючи самоповагу людини на протиположному образу Бога, гуманізм містив у собі протилежний принцип – приниження людини. Гуманізм зайшов у філософський глухий кут: як примирити всемогутність і досконалість Бога з гідністю людської особистості, тобто вчення про всемогутнього Бога з вченням про *imago Dei*» (Knežević, 2023, p. 671). М. Бердяєв майстерно здійснює це, заглиблюючи дискурс свободи, зухвало звертаючись до «внутрішнього життя Бога», отже: «Зрозуміти, що таке людська свобода, ми зможемо тільки якщо побачимо ті внутрішні нитки, які пов'язують нас із життям Трійці» (Knežević, 2023, p.677). Кнежевич звертається до зіставлення концепції хаосу у Ніцше і поняття Бердяєва про *Ungrund*, маючи на увазі онтологічне трактування людської свободи та зміст дебатів «Бог після метафізики», поставлені у контекст осмислення онто-теології як тенденції підкоряти можливе (*posse*) дійсному (*esse*), що урізає свободу і людини, і Бога (Knežević, 2020, p. 77). Цим і викликаний бунт проти Бога, але слід відрізнити онтологічну свободу від свободи вибору: Кнежевич посилається на православного богослова Йоанна Зізіуласа, підкреслюючи онтологічний вимір свободи як можливість «бути

іншим в абсолютному сенсі» (Knežević, 2020, р. 84). Він фіксує, що і Беме, і Бердяєв виходять за межі античної думки: Беме був першим, хто поставив свободу вище Бога, почавши зовсім нову епоху, Бердяєв вводить фундаментальне уточнення, виводячи свободу як потаємний таємничий принцип божественного життя «поза Бога», що приводить до створення Богом своєї абсолютної онтологічної іншості – людини, яка здатна розширювати Його Самого. У цьому Кнежевич бачить важливий внесок Бердяєва у історію філософії (Knežević, 2020, р. 84). Повертаючись до проблематики нового Середньовіччя, зазначимо, що критика Ренесансу у Бердяєва і у православної думці (Й. Зізіулас, Дж. Манусакіс) зачіпає і критику античного мислення, зачарованого принципом нездоланної долі, пізніше це увійшло у домінанту закону як мети наукового пізнання: нове Середньовіччя – це повернення до можливого перетворення людини, трансцендування одномірності.

Бердяєвську транскрипцію вчення Беме про *Ungrund* розглядає Бода, підкреслюючи увагу до можливості автентичного розуміння духовної свободи, першим кроком є філософська відмова від хибних поглядів на свободу: «визначена Богом свобода – це не те, що Бердяєв мав на увазі як справжню свободу. Йому необхідно було переосмислити концепцію Якоба Беме *Ungrund*, щоб дійти до поняття нествореної свободи, яку поділяють і Бог, і людина. Але артикуляція цієї свободи та її пояснення в нашому занепадому світі можуть бути зроблені лише як філософські пошуки» (Bodea, 2019, р. 299). Артикуляція феномену свободи – наскрізна риса філософського дискурсу: важливі не тільки ті тексти, у яких свобода постає предметом розгляду, але і ті, у яких свобода «працює» у якості структурируючої дії – це не застигла структура об'єктивності, а волюнтаристичне – отже напружене і свободне – трансцендування у практичний вимір людської ситуації у світі. Така свобода в першу чергу потребує мислення, чим і стурбована філософія з часів свого оформлення у вигляді антропологічної практики у Давній Греції, ігнорування якою усуває людину як специфічний буттєвий прояв. Хоча слід зазначити, що філософія як антропологічна практика свободи проростає самими різноманітними формами, доходячи до граничної вибуховості – в силу цього вона бачиться небезпечною

і руйнівною. Але протистояння цьому у наші дні здійснюється за традиційною наївною формулою гільйотини, що і характерне для сучасної освітньої системи, яка усвідомлює себе у якості обслуговування фактичної ситуації, чим провокується замкненість і підсилюється індивідуалістична самозадоволеність.

Нове Середньовіччя у якості предмету філософського дискурсу Бердяєва – це спроба побачити межі наочно діючого суспільного порядку, який окреслюється як «світ нової історії, з його раціоналістичним просвітництвом, з його індивідуалізмом і гуманізмом, з його лібералізмом і демократизмом, з його блискучими національними монархіями та імперіалістичною політикою, з його жажливими зовнішніми завоюваннями та успіхами, з нестримною та безмежною пожадливою хіттю життя, з його безбожністю та бездушністю, з розлюченою боротьбою класів та соціалізмом як увінчанням усього шляху нової історії» (Berdiaev, 1979, р. 60). Проте усунення індивідуалізму і вихід до універсалізації, що бачить у історичному русі М. Бердяєв, відбулося у таких формах, які відповідають земному (отже – гуманістичному) самоствердженню – дієвим для них є принцип владної уніфікації, отже універсалізація отримує спотворену форму уніфікації, що наочно видима і у фашизмі (політична уніфікація), і у ринковому капіталізмі (економічна уніфікація), і у глобалізмі (культурна уніфікація). У формулі Нового Середньовіччя проступають контури такого розуміння християнства, яке бачиться справою майбутнього – саме у такому контексті і можна розуміти слова пізнього Гайдеггера «...Тільки Бог зможе ще нас спасти», поставлені назвою знаменитого інтерв'ю журналу «Шпігель» у 1966 році, яке було дане з умовою, що буде надруковане після смерті Гайдеггера, що і було зроблене. До змісту і смислу цього інтерв'ю вважаю доречним звернутись як до необхідних висновків, оскільки бачу його у контексті нового Середньовіччя.

Висновки. Це інтерв'ю розглядається або у світлі оцінки зв'язків філософії Гайдеггера і нацизму, або у зв'язку з питаннями техніки, що в цілому відповідає змісту бесіди. Але і першу тему, і другу обумовлює тема ролі знання і мислення – формула «у нас ще немає шляху, який відповідав би сутності техніки» вказує на відкритий характер того мислення, яке не є ані науковим, ані

філософським, на обрисі якого Гайдеггер посилається двома словами – мислення і поезія, універсальною інституалізацією цих здатностей постають філософія і мистецтво. Показовим є такий діалог: «*Шнігел*: ... Вам можна наївним чином заперечити: чим тут треба опановувати? Все чудово працює. Будується все більше електростанцій. Виготовляється багато корисних речей. У високорозвиненій частині земної кулі людина добре забезпечена. Ми живемо заможним життям. Чого тут, власне, не вистачає? *Гайдеггер*: Все працює. Моторошно якраз те, що все працює і ця робота веде до того, що все ще більше починає працювати і що техніка все більше відриває людину від землі і позбавляє її коріння» (Heidegger, 1981, р. 56). Слова «Тільки Бог зможе ще нас спасти» і відсилають до коріння людини – людське коріння міститься у Небі, що прочитується у іконописі, звідси виростає критика гуманізму, принаймні критична запитувальність щодо нього. Нове Середньовіччя Бердяєва і інше мислення Гайдеггера – це дві формули обернення уваги до релігійного змісту людського буття. І Бердяєв, і Гайдеггер відсилають до того типу релігійності, який оберігає в людині чуття благоговіння перед неосяжністю світу і незбагненністю божественної суті, зустріч з якими і породжує усе істотне і велике.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вітгенштейн Л. *Tractatus logico-philosophicus*. *Вітгенштейн Л. Tractatus logico-philosophicus*. Філософські дослідження. Філософські дослідження. Київ: Основи, 1995. С. 22-86.
2. Гуцул В. М. Медієвалізм у сучасній культурі : робоча програма навчальної дисципліни для здобувачів (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі 03 Гуманітарні науки, спеціальність 034 Культурологія, освітньої програми «Культурологія». ДВНЗ «УжНУ», 2023. 13 с.
3. Зазуляк Юрій. Медієвалізм рецепція середньовіччя у європейській культурі кінець XVIII початок XXI. Український Католицький університет. Вибіркові курси 2019. URL: <https://ucu.edu.ua/video-category/vybirkovi-kursy-2019/>
4. Мустафін О. Справжня історія Середніх віків. Харків: Folio, 2022. 317 с.
5. Чугуєнко М. Теорія націоналізму. Робоча програма навчальної дисципліни. Кафедра українознавства. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. 2024. URL: https://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra-programms_ua/44/program24-25.pdf

6. Berdiaev N. La Nueva Edad Media. *Berdiaev N. Una nueva edad media*. Published by Carlos Lohlé, Buenos Aires, 1979. P. 53-94

7. Bodea Raul-Ovidiu. Nikolai Berdyaev's Dialectics of Freedom: Search for Spiritual Freedom. *Open Theology*. 2019. № 5. P. 299–308. DOI: <https://doi.org/10.1515/opth-2019-0023>

8. Classen A. The Relevance of the Middle Ages – Revisiting an Old Problem in Light of New Approaches and Teaching Experiences in a Non-Western Context. *New Chaucer Studies: Pedagogy and Profession*. 2023. №4. P. 128-137. DOI: <https://doi.org/10.5070/nc34262332>

9. Cocks Richard. Nikolai Berdyaev: the Primacy of Freedom. *Voegelinview*. January 22, 2020. URL: <https://voegelinview.com/nikolai-berdyaev-the-primacy-of-freedom/>

10. Eco Umberto. Turning Back the Clock: Hot Wars and Media Populism. Harvill Secker, 2007. 384 p.

11. Ertit Volkan. Religion as one of the Leading Actors of Medieval Europe (A Critique of Rodney Stark). *Marife*. 2020. Volume: 20 Issue: 2, 351–368. DOI: <https://doi.org/10.33420/marife.762902>

12. Heidegger Martin. «Nur noch ein Gott kann uns retten», *Der Spiegel* 30 (Mai, 1976): 193-219. Trans. by W. Richardson as «Only a God Can Save Us». *Heidegger: The Man and the Thinker*, ed. T. Sheehan. Chicago: Precedent Publishing, Inc., 1981. P. 45-67.

13. Jacobs J. Dark Age Ahead. New York: Random House, 2004. 241 p.

14. Knežević Romilo Aleksandar. Outside of God: A theanthropic Scrutiny of Nietzsche's Concept of Chaos and Berdyaev's Notion of the Ungrund. *Analoga*. № 8. St Maxim the Greek Institute, 2020. P. 77-86.

15. Knežević Romilo Aleksandar. Social Freedom and Dignity of the Human Person According to Nikolai Berdyaev. *Filozofija i društvo*. 2023. № 34 (4). P. 670-680. DOI: <https://doi.org/10.2298/FID2304670K>

16. Knežević Romilo Aleksandar. The Mystery Of Human Person According To Nikolai Berdyaev and C. Jung. *Church studies*. 2024. № 1 (21). P. 157-177. DOI:

17. Longhurst C. A. Unamuno, Berdyaev, Marcel: A Comparative Study in Christian Existentialism. London: Palgrave Macmillan, 2021. 428 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-81999-6>

18. Matthews D. From mediaeval to mediaevalism: A new semantic history. *Review of English Studies*. 2011. № 62(257). P. 695-715. DOI: <https://doi.org/10.1093/res/hgr010>

19. Moura F.K. Double-voiced medievalism? The Middle Ages in the Modern World September 07. 2021. URL: <https://www.leidenmedievalistsblog.nl/articles/double-voiced-medievalism-the-middle-ages-in-the-modern-world>

20. Lauryn Mayer. Bitches Be Crazy: Patriarchal Weaponization of Mental Distress in Game of Thrones. *Studies in Medievalism XXX: Politics and Medievalism (Studies) II*. 2024. P. 11-20.

21. Nicolas Berdyaev and Russian Philosophy in the West. Conference, Krakow Meetings, Krakow. June 12–14, 2024. URL: <https://krakowmeetings.upjp2.edu.pl/conferences/nicolas-berdyaev-and-russian-philosophy-in-the-west#:~:text=On%2012%E2%80%9314%20June%202024,in%20Russia%20and%20the%20West.>
22. Tsonchev Tsoncho. Person and Communion: The Political Theology of Nikolai Berdyaev. Independently published, 2021. 439 p.
23. Utz R. Medievalism: Whence and Whither? *Vox Medii Aevi*. 2019. № 2. P. 48–51.
24. Utz R. Should Medievalists be Teaching Game of Thrones. *Medievalists.net*. 07.04.2019. URL: <https://www.medievalists.net/2019/04/should-medievalists-be-teaching-game-of-thrones/>
25. Utz R. We Want Wall. We Want Knight. Not. – Medievalism and the Atlanta Super Bowl. *Medievally Speaking*. 03.02.2019. URL: <https://medievallyspeaking.blogspot.com/2019/02/we-want-wall-we-wantknight-not.html>
26. Vacca R. The Coming Dark Age Roberto Vacca Predicts The Collapse Of Our Technology And Of Civilized Life As We Know It. Granada Publ. Panther Books, 1974. 176 p.
27. Woźniak Monika. Zmagania z metodą. Dialektyka i fenomenologia u Hegla a projekt «fenomenologii doświadczenia duchowego» Bierdiajewa. *Analiza i Egzystencja*. 2024. №66. P. 123–144. DOI: <https://doi.org/10.18276/aie.2024.66-05>

REFERENCES

1. Vitgenshtain, L. (1995). *Tractatus Logico-Philosophicus*. [Tractatus Logico-Philosophicus]. Vitgenshtain L. *Tractatus Logico-Philosophicus; Filozofski doslidzhennya – Tractatus Logico-Philosophicus; Philosophical studies*. (22–86). Kyiv: Osnovi. [in Ukrainian].
2. Gucul, V. M. (2023). Mediyevalizm u suchasnij kulturi : robocha programa navchalnoyi disciplini dlya zdobuvachiv (bakalavrskogo) rivnyia vishoyi osviti galuzi 03 Gumanitarni nauki, specialnist 034 Kulturologiya, osvitnoyi programi «Kulturologiya» [Medievalism in modern culture: a working program of the academic discipline for applicants to the (bachelor's) level of higher education in the field 03 Humanities, specialty 034 Culturology, of the educational program «Culturology»]. DVNZ «UzhNU». [in Ukrainian].
3. Zazulyak, Yu. (2019). Mediyevalizm recepciya serednovichchya u yevropejskij kulturi kinec XVIII pochatok XXI. Ukrayinskij Katolickij universitet. Vibirkovi kursi [Medievalism, reception of the Middle Ages in European culture, late 18th century, early 21st century. Ukrainian Catholic University. Elective courses]. URL: <https://ucu.edu.ua/video-category/vybirkovi-kursy-2019/> [in Ukrainian].

4. Mustafin, O. (2022). *Spravzhnya istoriya Serednih vikiv* [The True History of the Middle Ages]. Harkiv: Folio. [in Ukrainian].

5. Chuguyenko, M. (2024). *Teoriya nacionalizmu. Robocha programa navchalnoyi disciplini. Kafedra ukrayinoznavstva. Harkivskij nacionalnij universitet imeni V. N. Karazina* [Theory of Nationalism. Working Program of the Academic Discipline. Department of Ukrainian Studies. V. N. Karazin Kharkiv National University.]. URL: https://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/programms_ua/44/program24-25.pdf [in Ukrainian].

6. Berdiaev, N. (1979). *La Nueva Edad Media. Berdiaev N. Una nueva edad media.* (53-94). Published by Carlos Lohlé, Buenos Aires. [in Spanish]

7. Bodea, Raul-Ovidiu. (2019). Nikolai Berdyaev's Dialectics of Freedom: Search for Spiritual Freedom. *Open Theology*, 5, 299–308. DOI: <https://doi.org/10.1515/opth-2019-0023>

8. Classen, A. (2023). The Relevance of the Middle Ages – Revisiting an Old Problem in Light of New Approaches and Teaching Experiences in a Non-Western Context. *New Chaucer Studies: Pedagogy and Profession*, 4, 128–137. DOI: <https://doi.org/10.5070/nc34262332>

9. Cocks, Richard. (2020). Nikolai Berdyaev: the Primacy of Freedom. *Voegelinview*. January 22. URL: <https://voegelinview.com/nikolai-berdyaev-the-primacy-of-freedom/>

10. Eco, Umberto. (2007). *Turning Back the Clock: Hot Wars and Media Populism.* Harvill Secker.

11. Ertit, Volkan. (2020). Religion as one of the Leading Actors of Medieval Europe (A Critique of Rodney Stark). *Marife*, 20 (2), 351–368. DOI: <https://doi.org/10.33420/marife.762902>

12. Heidegger, Martin. (1981). «Nur noch ein Gott kann uns retten», *Der Spiegel* 30 (Mai, 1976): 193–219. Trans. by W. Richardson as «Only a God Can Save Us». *Heidegger. The Man and the Thinker*, ed. T. Sheehan. (45–67). Chicago: Precedent Publishing, Inc.

13. Jacobs, J. (2004). *Dark Age Ahead.* New York: Random House.

14. Knežević, Romilo Aleksandar. (2020). Outside of God: A theanthropic Scrutiny of Nietzsche's Concept of Chaos and Berdyaev's Notion of the Ungrund. *Analogia*, 8, 77–86.

15. Knežević, Romilo Aleksandar. (2023). Social Freedom and Dignity of the Human Person According to Nikolai Berdyaev. *Filozofija i društvo*, 34 (4), 670–680. DOI: <https://doi.org/10.2298/FID2304670K>

16. Knežević, Romilo Aleksandar. (2024). The Mystery Of Human Person According To Nikolai Berdyaev and Cg Jung. *Church studies*, 1 (21), 157–177.

17. Longhurst, C. A. (2021). Unamuno, Berdyaev, Marcel: A Comparative Study in Christian Existentialism. London: Palgrave Macmillan, DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-81999-6>

18. Matthews, D. (2011). From mediaeval to mediaevalism: A new semantic history. *Review of English Studies*, 62(257), 695–715. DOI: <https://doi.org/10.1093/res/hgr010>

19. Moura, F.K. (2021). Double-voiced medievalism? The Middle Ages in the Modern World September 07. 2021. URL: <https://www.leidenmedievalistsblog.nl/articles/double-voiced-medievalism-the-middle-ages-in-the-modern-world>

20. Lauryn, Mayer. (2024). Bitches Be Crazy: Patriarchal Weaponization of Mental Distress in Game of Thrones. *Studies in Medievalism XXX: Politics and Medievalism* (Studies), II, 11-20.

21. Nicolas Berdyaev and Russian Philosophy in the West. Conference, Krakow Meetings, Krakow. June 12–14, 2024. URL: <https://krakowmeetings.upjp2.edu.pl/conferences/nicolas-berdyaev-and-russian-philosophy-in-the-west#:~:text=On%2012%E2%80%939314%20June%202024,in%20Russia%20and%20the%20West.>

22. Tsonchev, Tsoncho. (2021). Person and Communion: The Political Theology of Nikolai Berdyaev. Independently published.

23. Utz, R. (2019 a). Medievalism: Whence and Whither? *Vox Medii Aevi*, 2, 48–51.

24. Utz, R. (2019 b). Should Medievalists be Teaching Game of Thrones. *Medievalists.net*. 07.04.2019. URL: <https://www.medievalists.net/2019/04/should-medievalists-be-teaching-game-of-thrones/>

25. Utz, R. (2019 c). We Want Wall. We Want Knight. Not. – Medievalism and the Atlanta Super Bowl. *Medievally Speaking*. 03.02.2019. URL: <https://medievallyspeaking.blogspot.com/2019/02/we-want-wall-we-wantknight-not.html>

26. Vacca, R. (1974). The Coming Dark Age Roberto Vacca Predicts The Collapse Of Our Technology And Of Civilized Life As We Know It. Granada Publ. Panther Books.

27. Woźniak, Monika. (2024). Zmagania z metodą. Dialektyka i fenomenologia u Hegla a projekt «fenomenologii doświadczenia duchowego» Bierdiajewa. *Analiza i Egzystencja*, 66, 123–144. DOI: <https://doi.org/10.18276/aie.2024.66-05>